

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.016>

УДК 322+94(477.25)“15/16”

Наталія БІЛОУС

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків та раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна);
відділ історії Києво-Печерської лаври та музейництва,
Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (Київ, Україна)
bilousnat@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

ЄЛИСЕЙ ПЛЕТЕНЕЦЬКИЙ: ОСНОВНІ ВІХИ ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНОСТІ (ДО 400-х РОКОВИН СМЕРТІ АРХІМАНДРИТА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ)

Мета — висвітлити маловідомі факти біографії та основні віхи життя й діяльності архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького, його роль у розвитку української культури, науки, просвітництва першої чверті XVII ст., тим самим ушанувати пам'ять лаврського просвітителя. Застосовані різноманітні **методи дослідження** в галузі нової соціальної історії, а також порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, мікроісторичний, просопографічний, історії повсякдення. **Наукова новизна** полягає у висвітленні малознаних фактів біографії й діяльності архімандрита, що дозволяють предметніше говорити, зокрема, про його походження, залучено нові архівні знахідки, які коригують відому інформацію або розширюють її. **Основні результати.** Постать Єлисея Плетенецького — одна з чільних в українському культурному просторі рубежу XVI—XVII ст. До безумовних заслуг архімандрита належить заснування інституту проповідництва, лаврського інтелектуального гуртка, першої школи, відкриття Києво-Печерської друкарні, а також папірні в Радомишлі, участь у започаткуванні Київського Богоявленського братства в 1615 р. та у відновленні 1620 р. православної ієрархії, впорядкування й поліпшення умов монашого життя, благодійна діяльність.

Цитування: Білоус Н. Єлисей Плетенецький: основні віхи життя й діяльності (до 400-х роковин смерті архімандрита Києво-Печерської лаври). *Український історичний журнал*. 2024. № 5 (578). С. 16—39. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.05.016>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Ключові слова: архімандрит Елисей Плетенецький, Києво-Печерська лавра, друкарня, книгодрукування, просвітництво, братство, землеволодіння, православна церква.

«Батько не тільки лаври, а й усього народу руського»¹ — так коротко, але досить влучно через рік по смерті охарактеризував заслуги Єлисея Плетенецького його наступник Захарія Копистенський, адже життєдіяльність спочилого стала зразком плідної невинної праці на благо народу [1, С. 282]. Ця постать була знаковою для всього українського ранньомодерного соціуму, позаяк архімандрит був великим подвижником, просвітителем, фундатором першої друкарні і школи в Києві, засновником «лаврського гуртка», де зародилась інтелектуальна еліта. Такою ж знаковою вона є і для Православної церкви України.

Непересічна постать Єлисея Плетенецького не раз викликала інтерес дослідників. Відомі фахівці з історії церкви ХІХ ст. С. Голубев і Ф. Тітов у своїх ґрунтовних працях приділяли значну увагу його культурно-просвітницькій діяльності, але в душі російської імперської історіографії висловлювалися з приводу загострення конфліктів між уніатами та православними [1, С. 214—216, 265—282, 386—398; 2, С. 296—350; 3, С. 63—146; 4; 5, С. 39—42]. С. Голубев наголошував на необхідності дослідження життєдіяльності архімандрита на монографічному рівні, справедливо вважаючи його попередником Петра Могилы [2, С. 329; 6, С. 105]. У наш час З. Хижняк, С. Кагамлик, О. Дзюба присвятили йому статті енциклопедичного характеру [7, С. 428; 8, С. 272—273; 9, С. 412—413; 10, С. 273]. В. Ульяновський висвітлює певні сторони діяльності лаврського настоятеля в контексті біографії князя Василя-Костянтина Острозького [11], а польський історик Т. Кемпа коротко розглядає постать архімандрита в річчизі подій кінця ХVІ — початку ХVІІ ст. та політики того ж таки руського магната [12]. Літературознавці додали до життєпису деякі легенди й міфи, зокрема щодо походження, перебільшивши масштаби православно-католицького протистояння. Наприклад, О. Астаф'єв подає такі біографічні дані: Єлисей Плетенецький (у миру Олександр, у схимі Євфимій) народився прибіл. 1554 р. в родовому маєтку с. Плетеничі в Руському воєводстві (тепер Львівський р-н однойменної області), неподалік від Золочева, у дрібношляхетській православній родині. Батько — старшина реєстрового козацтва (про його ранг відомості відсутні). У 1595 р. прийняв чернечий постриг і за сприяння князя В.-К. Острозького став архімандритом Лещинського монастиря біля Пінська. У вересні 1599 р. по смерті Никифора Тура був обраний настоятелем Києво-Печерської лаври. Помер 29 жовтня 1624 р. [13, С. 10—21].

¹ Омілія албо Казаньє на роковую памят в Бозь велебногов Блаженной памяти ѡтца Єлисея а в іеросхимонасех Євфимія Плетенецького архімандрита печерского кїевского през велебного и всечестного ѡтца кир Захарію Копыстенского... Друкарня Києво-Печерської лаври, 1625. Арк. МЄ, МД.

Походження та родинні зв'язки Єлисея Плетенецького

Документи з Центрального державного історичного архіву України у Львові додають важливі подробиці до біографії Плетенецького та заперечують наявну в історіографії думку щодо його шляхетського походження й народження у с. Плетеничі (власниками якого, до речі, Плетенецькі ніколи не були). Вперше на це звернув увагу Е. Ружицький у 1973 р. у своїй публікації в науково-популярному журналі «Наша культура», щоправда, не подаючи жодних посилань на архівні джерела [14, С. 10]. Згідно із записами у книгах Львівського магістрату, Єлисей Плетенецький народився у Львові й був сином дяка Хоми та Палажки — міщан із Руської вулиці, членів руської громади. Можемо припустити, що прізвище Плетенецькі їхні діти успадкували по лінії матері, оскільки батько Хома-русин був родом із Рогатина та з цим прізвищем не згадується у джерелах. У 1537 р. він прийняв міське право у Львові й відтоді став місцевим міщанином, мешкав у будинку між кам'яницями Яцька й Павличка, був дяком — учителем дітей у церковній початковій школі. Як виявилось, це була досить заможна людина: в 1562 р. тільки дві кам'яниці з його майна оцінили у 600 злотих кожна. Одна з них знаходилася біля Руської церкви. Неабиякі пожитки він набув завдяки прибутковому виду діяльності в ті часи — торгівлі солоною рибою. Ці заняття допомогли йому налагодити вигідні зв'язки й торговельні контракти з верхівкою міста. В міській книзі за 1564 р. зберігся запис про те, що помер «обачний блаженної пам'яті Хома дяк», залишивши дітям значну спадщину. Крім Олександра в родині були ще два брати — Панас та Єронім, і дві сестри — Ганна й Федора. Значно пізніше, в 1601 р., молодша сестра Федора Іванова Рудковська в раецькому суді Львова пред'явила випис із київських міських книг від 22 жовтня 1601 р. про те, що її брат Єлисей Плетенецький, який на той час був уже архімандритом Києво-Печерського монастиря, відписав їй належні йому кам'яниці у Львові та фільварок на Галицькому передмісті². Цей акт дарчого запису був оформлений спочатку в Київській ратуші, його підписали війт Яцько Балака й міський писар Якуб Булятич Ястрембський³.

² Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІАЛ України). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 415—417.

³ В акті, зокрема, зазначалося: «Stawszy oczewiście w Panu Bogu uwielbiony a zacnie urodzony Jego Mość Ociec Jelisej Pleteniczky, archimandryt Przechystry święty manastyra Pieczarskiego kyiewskiego, iawnie i dobrowolnie oczewiście sam przez siebie w głos wyznał, iż będąc on duchowną osobą, a nie potrzebując żadnych swych dochodów ojczystych ziemnych, miejskich i innych jakichkolwiek [...] siestrze swej miłej rodzonej z iednych rodziców zacnej i uczciwej JeMci paniej Fedorze Iwanowej Rudkowej część swoją, którą mam prawem przyrodzonym oiczystim przypadłą i spadłą, tak też i inszą wszelaką majątność swoją na niej w mieście Lwowskim przypadającą, to iest w dwoch domiech na Ruskiej ulicy oiczystych leżących, i w domu murowanym kątnym jako też i w drugim domu przeciwko Cerkwi Ruskiej, i w trzecim folwarku na Halickim przedmieściu [...] samej, dzieciom, potomkom i krewnym jej dać, przedać, darować [...]». Там само. Арк. 416.

Про двох рідних братів архимандрита відомо, що вони проживали на Старокосянтинівщині і служили князеві В.-К. Острозькому. 30 червня 1601 р. вони згадуються як «шляхетні» («nobilis») Панас та Єронім Хомовичі Плетенецькі, котрі стали перед міським судом м. Костянтинова. Тому можна припустити, що завдяки цій службі вони отримали нобілітацію (цілком можливо, що це було неформальне «ошляхетнення»). В тому ж акті згадується «учтива» («honestas») вдова Івана Рудка та чоловік їхньої другої сестри Ганни — шляхетний Іван Стернич, який теж був слугою князя Острозького, київського воєводи («generosum Ioannum Styrcicz famulum et ilustrissimi et magnifici ducis Ostrogiensi palatini kiioviensi») ⁴. В актах Львівського магістрату 1602 р. йшлося про те, що вони за грошову компенсацію відмовилися від власної частини спадщини (нерухомість), а в 1603 р. нащадки колишнього дяка Хоми (діти Ганни й Івана Стернича) продали його «кам'яницю на вулиці Кутній біля Руської церкви заможним львівським міщанам Іванові Рогатинцю та Андрієві Більді» ⁵. Іван Рогатинець був старійшиною Львівського Успенського братства й засновником братства в Рогатині, власником великої книгозбірні. Вочевидь, він викупив цю кам'яницю для розширення нерухомості та потреб братства, але помер того ж 1603 р. [15, С. 50—60].

Очевидно, що й сам Олександр Плетенецький деякий час перебував на службі у князя та отримав нобілітацію раніше, ніж його брати, про що свідчить, зокрема, його призначення архимандритом до Лещинського монастиря в передмісті Пінська згідно з королівським привілеєм від 26 серпня 1595 р. В ньому він уже згадувався як «урожданий і земнин», тобто у статусі шляхтича: «[...] иж за зойством с сего света велебного Леонтия Пелчицкого, владыки пинского и туровского, архимандрита лещинского, маючи мы пристойное залеценье о годности и побожности живота *землянина нашего, урожданаго Александра Плетенецкого*, з ласки наше господарское дали есмо ему и сим листом нашим даем оно архимандритство пинское лещинское, тым способом, иж мает он Александр Плетенецкий то архимандритство з монастырем при месте Пинском в Лешу лежачим, с церкви и скарбы церковными, с фолварки и людьми, с грунты, входы, ловы всякими и со всякими того монастыря принадлежностями, яко се то архимандритство здавна в себе мело и тепер мает [...] на себе держати» [16, С. 114—115]. Наявність шляхетського титулу була обов'язковою умовою для отримання місця у вищій церковній ієрархії. Цю вимогу закріплено в конституції вального сейму 1576 р. у § 20 ⁶, а пізніше — в 1607 р. в § 28 «Про грецьку релігію» ⁷. Тому як міщанин Плете-

⁴ Там само. Арк. 877.

⁵ Там само. Арк. 874—877.

⁶ Перша конституція 1576 р.: «O to też Nas prosili, abyśmy im duchowne osoby na dostojenstwa greckiej wiary w ich ziemiach ze obywatelom koronnych ziem szlacheckiego stanu ludziom, archimedryty, wладыки, na potomne czasy dawać бєdziemy» (Volumina Constitutionum. Warszawa, 2005. T. II. Vol. I. P. 373).

⁷ Конституція 1607 р. «O religiej greckiej»: «Uspokajając religią grecką, która zdawna ma swoje prawa, warujemy, iż dostojenstw i dobr duchownych inakszym prawem nie mamy dozdawać, jedno wedle ich fundacy i dawnego zwyczaju przodkow Naszych im nadanych, *to jest ludziom szlacheckim narodu ruskiego* i mere religij greckiej...» (Ibid. T. II. Vol. 2. P. 346).

нецький не міг стати архімандритом, а тільки з набуттям шляхетського титулу. За рік до цього надання він прийняв постриг з ім'ям Єлисей (достеменно невідомо, де саме відбулась ця подія, за однією версією — в Межигірському, за іншою — в Києво-Печерському монастирі).

Лещинський монастир Різдва Богородиці був заснований у XIII ст. та пов'язаний із литовським князем Войшелком (1260-ті рр.). З XV ст. в ньому проживали єпископи Пінсько-Турівської православної єпархії, які вважалися архімандритами обителі. Тут знаходилася чудотворна ікона Успіння Богородиці (очевидно перевезена в XV ст. з Турова до Пінська у зв'язку з перенесенням єпископської кафедри). У 1580—1584 рр. побудовано новий дерев'яний храм Успіння Богородиці [17, С. 436]. Монастир був релігійним і культурним центром Полісся, тут велося літописання, переписувалися книги. Можна припустити, що Плетенецький продовжив цю традицію. Офіційно він зведений на архімандритство 13 жовтня 1595 р., після того, як приїхав із королівським привілеєм у Пінськ. Підстароста Олександр Ратомський і Микола Ушак-Куликовський, провентовий писар пінського старости князя Юрія Корибута-Збаразького, передали Плетенецькому «церковні скарби». Серед них, зокрема, згадано на престольне Євангеліє «на чорному оксамиті», оправлене сріблом і позолотою, але без защипів, позолочений срібний хрест із вісьмома каменями, срібна панагія з перлами та двома каменями, два срібних великих келихи, срібна миска й зірка, дві старі ризи (з брунатного мухаєру та з московського полотна), дві епитрахилі (з блакитного адамашку й з рукателі), старий адамашковий брунатний завіс, не дуже старі злоголаві полиці, єдвабний (шовковий) пояс, шість єдвабних воздучів (чотири нових і два старих), стара єдвабна ряба хустка, два «старих піддячих полотених стихарики». В інвентарі згадано про кілька пергаментних документів на нерухомість: привілеї й листи від князя Ярослава на ниву Селюцьку, дворище Сухе, вільне транспортування дров, боброві уходи, озера, бори, перевози над р. Стир, кілька дворич із підданими. Там же детально описується інтер'єр згаданої церкви, де зберігалися кілька богослужбових книг: «Євангеліє толкованое одно», «Суботник», два «охтаїки» на вісім голосів, «Апостол Петро», «Трійдь цвітна», «Устав», «Пролог один марцовий», «Мінея общая», «Мінея іюневая», «Псалтир»⁸. Загалом згаданий інвентар слугує цінним джерелом для дослідження церковного майна, володінь монастиря, його доходів.

⁸ Оригінал інвентарю не зберігся (текст опубл.: Минские губернские ведомости. 1879. № 34. С. 564—566).

Берестейська унія 1596 р. та її наслідки для Києво-Печерської лаври

15—19 жовтня 1596 р. в Бересті в кафедральній церкві Св. Миколая більшість єпископів, за участі представників папи римського та короля проголосили унійний акт про відновлення єдності київської церкви з латинською. Більша частина присутніх ієрархів Київської митрополії на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою приєднались до римо-католицької церкви. Це рішення передбачало утворення руської унійної церкви, яку згодом названо греко-католицькою, що визнавала верховенство Рима.

Водночас опозиція під проводом князя В.-К. Острозького, представника Константинопольського патріархату Никифора і двох українських владик Григорія (Гедсона) Балабана й Михайла Копистенського (раніше вони належали до ініціаторів унійних заходів, але згодом перейшли до табору її супротивників) провела в тому ж місті свій собор, де відкинула проголошене єднання. Після невдалих спроб досягти порозуміння обидва собори взаємно прокляли себе, поклавши початок поділу Київської митрополії на дві частини [8, С. 231—233]. Таким чином, Берестейська унія розколола українське суспільство, поділивши його на конфесії, започаткувала тривалу релігійну полеміку і протистояння. Православна церква королівським декретом від 15 грудня 1596 р. ліквідовувалася, а унійна оголошувалася її правонаступницею.

Уніати прагнули заволодіти Києво-Печерським монастирем, аби посилити свої позиції в Києві й південній частині митрополії. По смерті архімандрита Мелетія Хребтовича-Богуринського 13 січня 1593 р. у м. Городок на Рівненщині, свої претензії щодо Києво-Печерської архімандрії заявив унійний митрополит Михайло Рогоза. Однак ченці, маючи права ставропігії, обрали свого кандидата — Никифора Тура, котрий відмовився прийняти благословення унійного ієрарха. 4 березня 1595 р. папа римський сполучив Київську архімандрію з митрополитичим престолом, а 5 травня король секвестрував монастир на користь Рогози. Утім печерський архімандрит цим рішенням не підкорився. В 1596 р. Тур належав до числа лідерів православного собору, разом зі старцем Києво-Видубицького монастиря Никоном представляв у Бересті київське духовництво й потрапив до числа діячів, екскомунікованих унійним собором [19, С. 147]. У 1597 р. монарх видав нові укази щодо введення Рогози у володіння Києво-Печерським монастирем, окремі листи адресував тамтешнім ченцям і Київському магістрату. В низці документів 1598 р. Рогоза титулувався «архімандритом печерським київським», вводився у володіння лаврськими маєтками на території Великого князівства Литовського, однак боротьба тривала й у 1599 р. Таким чином, Берестейська унія спричинила фактично «двовладдя» в Києво-Печерській лаврі. По смерті Михайла Рогози влітку 1599 р. король передав її унійному митрополитові Іпатію Потію.

Як показало дослідження Л. Тимошенка, Єлисей Плетенецький також став активним учасником антиунійного протистояння: він присутній серед 41 підпи-

санта під головним документом православного собору «Апостазис» (щоправда, оригінал невідомий), який екскомунікував митрополита та всіх «відступників». Це джерело знане лише з публікації в полемічному творі православних «Ектезис» (1597 р.), який був виданий у Кракові польською мовою [20, С. 148].

За участь в антиунійному соборі король Сигізмунд III вирішив покарати Плетенецького й наказав передати управління Лещинським монастирем унійному холмському єпископові Діонісію Збруйському. Однак Плетенецький виявив непокору та всіляко перешкоджав реалізації цього рішення. Він продовжував керувати обителлю навіть після переїзду в Київ. 9 травня — 2 червня 1599 р. на прохання князя В.-К. Острозького отець Єлисей брав участь у Віленському з'їзді православних і протестантів, метою якого було укладення релігійного союзу. А у вересні 1599 р. після смерті Тура, за сприяння свого могутнього патрона, був обраний архімандритом Києво-Печерської лаври й залишався ним чверть століття — до завершення земного життя. Смерть Тура майже збіглася у часі з відходом в інші світи унійного митрополита Рогози та де-факто стала новим етапом боротьби для уніатів за найбагатший і найбільший православний монастир [12, С. 565].

Утім в кінцевому підсумку королівська влада не змогла зберегти свою владу над обителлю, а київські унійні митрополити не досягли своїх цілей. Ім'я Плетенецького фігурувало у чисельних декретах королівського асесорського і трибунальського суду, куди Іпатій Потій подавав свої позови на нього та Києво-Печерську лавру з вимогою передати йому її землі. Однак адвокати відстоювали права монастиря. На заваді планам унійного митрополита стали об'єднані сили лаврського православного духівництва, київської міської громади й козацтва. І хоча папа Климент VIII свого часу видав буллу про передачу лаври унійному митрополитові, впливовий магнат київський воєвода В.-К. Острозький провадив свою політичну гру на користь православних. Він заручився підтримкою власного сина-католика Януша, краківського каштеляна, за посередництва котрого нав'язав контакти з нунцієм Рангоні, а пізніше — з самим понтифіком і вирядив православного ієрарха Плетенецького до папського представника, наполягаючи, щоб той сприяв утвердженню його на архімандритській кафедрі. При цьому князь пообіцяв очільникові католицької церкви перейти в унію. 19 липня 1603 р. папа скасував свою буллу про передачу Києво-Печерської лаври уніатам, натомість київський воєвода своєї обіцянки так і не виконав [21, С. 200—201, 209]. Питання щодо визнання Плетенецького печерським архімандритом розглядалося того ж року й на коронному сеймі у Кракові, де православні сенатори здобули підтримку з боку впливових католиків і протестантів — великого коронного канцлера Яна Замойського та князя Криштофа Радзивілла. Найбільш активну й рішучу позицію виявив волинський воєвода Олександр Острозький, який наполягав на тому, щоб залишити Печерський монастир православним⁹. Крім того, рішення

⁹ 1603-й рік став катастрофічним для православних і протестантів через смерть їхніх головних ватажків — Криштофа Радзивілла Перуна (19 листопада) й Олександра Острозького (12 грудня), що, своєю чергою, активізувало табір супротивників — католиків та уніатів [11, С. 568; 12, С. 577—578].

Сигізмунда III віддати митрополичу кафедру, а разом із нею й монастир Іпатієві Потію, порушувало надане в 1522 р. право шляхті Київської землі разом із братією обирати свого архімандрита [22, С. 140—142]. Тож король дозволив по суті Єлисеєві Плетенецькому залишатися на посаді архімандрита, але відповідний привілей видав йому тільки через два роки — 22 лютого 1605 р. на вальному коронному сеймі у Варшаві. Цікава деталь цього документа: у преамбулі зазначається, що він надавався Плетенецькому на його прохання — «чоломбиття» і всіх ченців монастиря, а також завдяки особистому проханню київського воєводи князя В.-К. Острозького та його сина Януша, краківського каштеляна, старости володимирського, черкаського, канівського, білоцерківського й богуславського¹⁰. Без протекції могутніх князів Острозьких цього не сталося б.

Київський воєвода, втім, на цьому не зупинився. В 1606 р. він вислав архімандрита Плетенецького до Сандомира, де збирались учасники рокошу Зебжидовського, аби нагадати про порушення прав православних. Про це князь Острозький 4 серпня 1606 р. написав у листі до свого онука Януша Радзивілла, в якому вбачав можливого захисника православ'я в Речі Посполитій [21, С. 226]. 25 серпня під Сандомиром делегати від Волині й Київщини вписали в перелік вимог до короля відновлення православної ієрархії та денонсацію унійного єпископату. На травневому сеймі 1607 р. було ухвалено конституцію «Релігія грецька», яка відновлювала православну церкву в її правах [11, С. 570—571]. Сигізмунд III погодився на деякі поступки православним: визнання священства, свободу відправ і треб, легалізацію діяльності братств, право духовної особи лише на одну церковну посаду¹¹.

Ухвалена на сеймі 1607 р. конституція «Релігія грецька» забороняла відбирати у православних церкви для уніатів, за винятком тих, які вже перейшли до них, а також силоміць переводити православне священство під владу унійних єпископів [11, С. 569]. Таким чином Потій, котрий особисто прибув на цей сейм для протидії православним, зазнав поразки. З іншого боку, унійний митрополит отримав за це компенсацію: того ж року король передав йому маєтності Печерського монастиря у Великому князівстві Литовському, а також право контролювати митрополичу церкву Св. Софії в Києві та храм Миколи Десятинного [23, С. 336]. Крім того, він мав перейняти контроль над Лещинською обителлю, яку залишив Плетенецький після переїзду в Київ (однак йому не вдалося цього досягти через протидію останнього) [22, С. 63—64; 21, С. 209]. Здобута православними перемога в боротьбі за Києво-Печерський монастир мала значний вплив на зміцнення власних позицій не тільки в Києві, а й в усій Речі Посполитій.

У 1612 р. Єлисей Плетенецький співпрацював із митрополитом софійським Неофітом, який тривалий час перебував у лаврі. Неофіт фактично взяв на себе функції київського православного митрополита — освячував церкви,

¹⁰ Российский государственный архив древних актов, г. Москва. Ф. 389. Оп. 1. Д. 204. Л. 88—89.

¹¹ Volumina Legum. Т. 2. Р. 438—439.

висвячував священників, складаючи конкуренцію Потієві. В історіографії існує думка, що останній спочатку не наважувався нічого робити наперекір, оскільки Неофіта охороняли козаки, київські православні шляхтичі та міщани, а пізніше почав проти того та київського православного духовництва (зокрема і Плетенецького) судовий процес у Люблінському трибуналі [24, С. 397—398]. Але у володимирській гродській книзі зафіксована скарга Потія, датована 16 вересня того ж року¹², яка свідчить про те, що він швидко зреагував на дії Неофіта й розпочав судові процеси проти лаври. Однак це ні до чого не призвело. Представники духовництва і православні на суді заявили, що не доручали митрополитові Неофіту святити церкви та висвячувати священників, а інші заявили, що не визнають юрисдикції трибуналу і його рішень¹³.

Димитріада у житті Єлисея Плетенецького

У біографії Плетенецького був епізод, пов'язаний зі Лжедмитрієм I: у 1601 р. у лаврі на чотири тижні зупинявся Григорій Отреп'єв, чернець-утікач із Чудова монастиря Москви, котрий видавав себе за вцілілого сина московського царя Івана Грозного — Дмитрія Івановича Углицького. Під час цього перебування його супроводжували ще три особи, серед них старець Варлаам, який значно пізніше, у травні 1606 р., у своєму листі-звіті до царя Василя Шуйського оповідав деякі подробиці зустрічі архимандрита й Отреп'єва, коли той ще називав себе «іноком»: «И въ Кіевѣ, въ Печерскомъ монастыри архимандритъ Елисей насъ принялъ, и въ Кіевѣ всего жили три недѣли; и онъ Гришка похотѣ ѣхати къ воеводѣ кіевскому ко князю Василю Острожскому, и у архимандрита Елисея Плетенецкого и у братіи отпросился, и я архимандриту Елисею и братіи на него извѣщаль и билъ челомъ, что было жительствовати ему въ Кіевѣ въ Печерскомъ монастырѣ, душевнаго ради спасенія, и потомъ было итти до святого града Іерусалима и до Господня гроба, а нынѣ идетъ в міръ до князя Василя Острожского и хочеть платіе иноческое скинути, и ему будетъ воровати, а Богу и Пречистой солгалъ. И мнѣ архимандрит Елесеѣ и братія говорили: здѣся де земля въ Литвѣ волная, в коей кто вѣрѣ хочете, въ той и пребывает. И я билъ челомъ архимандриту и братіи чтобы дали сожителствовати мнѣ у себя въ Печерскомъ монастырѣ, и архимандрит и братія мнѣ не дали: четыре де вас пришло, четверо и подите» [29, № 64, С. 141—144]. Отже архимандрит виступив проти тривалішого перебування Отреп'єва в монастирі. Після цього прибульці з Московії покинули Києво-Печерську обитель і вирушили до Острога. Існує припущення, що саме отцеві Єлисею самозванець уперше «відкрив» своє «царственне походження» й це посприяло тому, що його відправили до самого князя В.-К. Ост-

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДАІАК України). Ф. 28. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 87 зв. — 88 зв.

¹³ Там само.

розького в Острог, де він провів при його дворі все літо 1602 р., виконуючи функції диякона замкової соборної Богоявленської церкви [11, С. 582—583]. Пізніше він вирушив до Дермані, Брагіна, де його наміри підтримали князі Вишневецькі, Сапіги та Мнішки.

Історія з тим же лжецаревичем мала своє продовження в Києві 1604 р.: 17 жовтня він на шляху до Москви разом із військом і своїми сподвижниками в'їхав до міста, де його вітали як справжнього монарха. Під час триденного перебування гостював у бурмистра й заможного купця Федора Митковича. Врочисту зустріч самозванцеві влаштував київський біскуп Криштоф Казимирський. Після відпочинку військо рушило до Дніпра, однак виявилось, що перетнути ріку неможливо: перешкодив цьому син київського воєводи — Януш Острозький, який наказав забрати всі пороми з переправ під Києвом. Затримка виявилася нетривалою: 23 жовтня надійшли пороми, а 25 жовтня військо перебравалося через Дніпро. Неоціненну допомогу Лжедмитрієві надали київські міщани, «коштом и накладом своим перевоз зготовавши». Платнею за їхні послуги став привілей на вільну безмитну торгівлю на території Московської держави, що його «царевич» підписав 23 жовтня 1604 р. на перевозі під Вишгородом¹⁴.

Відновлення православної ієрархії

По смерті Потія 18 липня 1613 р. стосунки православних з уніатами загострилися у зв'язку з обранням його наступника — Йосифа Вельяміна Рутського, котрий заявив про претензії на лаврські маєтності. Дійшло до прямого конфлікту з архімандритом Плетенецьким, який скористався з допомоги козаків і повернув Києво-Печерському монастиреві втрачені добра на Поліссі [21, С. 281].

У 1619 р. в київських православних колах актуалізувалася ідея відновлення ієрархії. 3 листопада 1619 р. Йов Борецький та його прихильники — київська православна шляхта й міські урядники склали петицію до короля Сигізмунда III, сенату, сейму, де сформулювали цю ідею. Посередником мав виступити новий київський воєвода Томаш Замоїський, якому вони адресували колективний лист із відповідним проханням¹⁵. Прибічники відновлення православної ієрархії поклали великі надії на допомогу єрусалимського патріарха Феофана, котрий міг провести висвячення церковних ієрархів.

25 березня 1620 р. патріарх прибув до Києва з великим почтом, зокрема з екзархом константинопольського патріарха Арсенієм та архімандритом з Єрусалима Христофором. У Києві у цей час також перебували болгарський софійський митрополит Неофіт і грецький стагонський єпископ Аврамії. У 1620 р. архімандрит Плетенецький разом із козацьким гетьманом П. Сагайдачним умовив Феофана висвятити ієрархів, яких бракувало православній церкві. Пе-

¹⁴ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). Zbiór dokumentów pergaminowych. Sygn. 8086.

¹⁵ Ibid. Archiwum Zamoyskich. Sygn. 337. K. 8—9.

реговори, найімовірніше, відбувалися в Києво-Печерській лаврі, де Феофан зупинився дорогою з Москви. Патріарх спочатку не хотів цього робити, оскільки дорожив стосунками з королівським двором. Але врешті-решт погодився, як уважається, «за пожертву» й під тиском козаків [24, С. 428—430, 432—437; 25, С. 419—441; 26, С. 150—156; 27, С. 255—269]. Феофан відвідав також інші київські православні храми, встановив хрест біля Богоявленської церкви та надав Київському братству право патріаршої ставропігії¹⁶, підпорядкувавши його безпосередньо юрисдикції константинопольського патріарха [27, С. 258—259]. До Київського братства записався П. Сагайдачний з усім Військом Запорозьким, зробивши ще й чималу матеріальну пожертву. Такий вияв реальної підтримки православної церкви з боку козацтва, схоже, виявився вирішальним для патріарха [27, С. 260]. В Києві він висвятив на митрополита Йова Борецького (колишнього священника Воскресенської церкви на Києво-Подолі, члена «лаврського гуртка» та колишнього ректора братської школи), на єпископів — тодішнього ректора братської школи Мелетія Смотрицького, ігумена Київського Братського монастиря Ісаю Копинського. Призначення вищих ієрархів, утім, належало до прерогатив короля, тож висвячення порушило звичний порядок.

Сигізмунд III удався до репресивних дій — видав наказ заарештувати патріарха та учасників процесу відновлення православної ієрархії. Наперекір цьому стала київська міська влада, яка діяла в союзі з архімандритом і козацтвом. Феофана, новообраних архієпископів та нового митрополита весь час охороняли козаки, а король не був зацікавлений у загостренні стосунків із ними після драматичної для Речі Посполитої Цецорської битви (1620 р.), яка закінчилася полоном польного гетьмана Станіслава Конецпольського й загибеллю великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Козацький загін під проводом П. Сагайдачного супроводжував Феофана до молдавського кордону. Насамкінець він благословив козаків на війну з османцями, закликав їх захищати православну віру та розгрішив за участь у війні з православною Московією (1617—1618 рр.) [24, С. 436—437; 26, С. 154—155].

Захист прав лаври на земельні володіння

В історіографії майже не відображена діяльність Плетенецького у сфері захисту прав Києво-Печерського монастиря на земельні володіння, адже він був найбільшим церковним землевласником у Київському воеводстві. На той час йому належали містечка Васильків (Василів), Радомишль (Мичеськ), Дідів, Безрадичі та близько пів сотні сіл [28, С. 552—555]. Як виявилось, архімандрит приділяв багато уваги збереженню володінь від зазіхань сусідів. Збереглося чимало судо-

¹⁶ Грамота ерусалимського патріарха Феофана на патріаршу ставропігію Київському Богоявленському братству (опубл.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1846. Т. 2, Отд. 1. С. 68—71).

вих актів з приводу суперечок обителі із землевласниками, чії маєтності межували з лаврськими. Серед них найчастіше згадуються князі Корецькі, магнати Замоїські, шляхтичі Єльці, Немиричі, Харленські, ігумени деяких київських монастирів і навіть київська міська громада.

Києво-Печерський монастир тривалий час мав конфлікти з князями Корецькими. Так, у 1600 р. Єлисей Плетенецький з ченцями скаржився на подружжя Корецьких — князя Юхима і його дружину Анну з Ходкевичів, піддані яких з с. Лісники завдали шкод і вчинили грабежі монастирським підданим біля озера Бондариха і в с. Хотів. Також у скарзі йшлося про селян-утікачів із Радомишля, які знайшли прихисток у с. Лісники. 24 липня 1602 р. вже подружжя Корецьких скаржилося на Плетенецького, василівські піддані якого завдали шкод їхнім лісницьким селянам [28, С. 91]. У 1604 р. Плетенецькому у боротьбі з князями Корецькими вдалося відстояти монастирське с. Безрадіч на р. Стугна. У 1624 р. знову виник конфлікт між князями Корецькими й Плетенецьким. Цього разу архімандрит покликав до суду «войовничу» княгиню Анну з Ходкевичів, дружину Юхима Корецького. Виявилося, що колишній архімандрит Мелетій Хребтович купив у Ленка Лецкевича і Григорія Кудини четверту частину ґрунтів с. Петричина і Барахти, які межували з монастирським містечком Василів. Архімандрит, проте, не зміг виплатити домовленої суми, тому передав у тимчасове користування продавцям землі за Дніпром на р. Трубіж — городище Русанів, селища Гоголів, Старицю і Плоське, але княгиня їх тим часом відібрала. 14 серпня трибунальський суд видав декрет у цій справі [28, С. 373]. Того ж дня архімандрит отримав ще один декрет з приводу іншої конфліктної справи — про захоплення Анною з Ходкевичів Корецькою та Анною Костчанкою Острозькою сіл Горбовичі, Білки, Колодки, які колись Йосиф Немирич відписав своїм тестаментом на церкву Іоанна Богослова в Печерському монастирі [28, С. 373].

«З'ясування» власницьких прав на нерухомість із допомогою силових методів не було на той час рідкістю. «Урожайним» на майнові конфлікти для монастиря став 1602 р. Плетенецький із ченцями поскаржилися на Стефана Лозку за «вибиття» з с. Раковщина, яке їм передав у заставу Філон Стрибиль, пограбування там різних речей і вивезення їх до своєї маєтності Рожайв [28, С. 79]. 13 і 23 липня того ж року архімандрит скаржився на овруцького старосту Абрама Мишку-Варковського за недопущення до виконання вироку баніції в його маєтності, що сталося через грабежі підданих у с. Чоповичі [28, С. 86, 89]. 23 липня Ян Каменський подав скаргу на Плетенецького й ченців монастиря про порушення умов оренди — відібрання сіл Зарудні, Уніна, Вороб'євичів озброєними монастирськими підданими з Василева та Радомишля [28, С. 89].

Конфліктним видався й 1618 р. 14 травня лаврські ченці поскаржилися на Лаврина Лозку через наїзд на митрополічі маєтки Вишеньки, Шибенне і Шпилів, пограбування речей підданих [28, С. 240]. Того ж дня було полагоджено конфлікт між капітулою монастиря і подружжям Харленських — Станіславом і Барбарою з Ходкевичів — з приводу кордонів між маєтками та взаємних шкод, завданих підданим. Удалося домовитися про розмежування м. Гостомель,

власності Харленських, з маєтками монастиря — Романів Міст і Шибенне [28, С. 242]. 23 травня Плетенецький скаржився на Криштофа і Миколая Немиричів, піддані яких з Олевська, Кашина, Довгосілля, Івниці наїхали на с. Жебровичі [28, С. 261]. 1 червня архімандрит домігся вироку баніції на Криштофа Немирича за гвалтовне наслання його слуг з с. Хочине на с. Журжевичі, Ошитковичі й Глубове. 7 червня Самійло й Олександр Немиричі наслали своїх людей на ті ж монастирські села [28, С. 272, 273, 276]. 20 червня Плетенецький скаржився на Семена Кмиту за наїзд його суцанських підданих на підданих с. Журжевичі [28, С. 297]. Серія подібних конфліктів, що розглядалися у Люблінському трибуналі, відбулася у 1624 р. між монастирем і шляхтичами (Юзефом Лозкою, Олександром Красинським, Станіславом Харленським, Григорієм Розсудовським, Михайлом Ратомським, Яном Аксаком) [28, С. 321—323, 377, 378, 380].

Конфлікти в середовищі землевласників через збіглих підданих — звичне явище для того часу. І Києво-Печерський монастир не був винятком. 14 серпня 1609 р. Плетенецький скаржився на київського біскупа Криштофа Казимирського про втікачів-підданих з с. Дідів до біскупського м. Фастів і з с. Навоза до новоосащеної біскупської слободи [28, С. 139]. А 21 серпня він заявив про побиття та ув'язнення своїх слуг і підданих з Навозу в с. Короп'я та інші утиски [28, С. 151]. Стефан Лозка поскаржився на Плетенецького з вимогою повернути йому його підданих, що втекли з с. Яровичі [28, С. 147]. 23 травня і 20 червня 1618 р. архімандрит скаржився на князя Юрія Вишневецького, жадаючи повернути йому підданих, які втекли з містечка Безрадичі до Пирятина [28, С. 259, 297]. 25 травня Ян Блендовський вимагав від архімандрита повернути йому підданих з с. Маркова Волиця, які осіли у Дідові [28, С. 261]. 2 червня 1618 р. Семен Кмита вимагав від Плетенецького повернення підданих, що втекли з с. Суцани до с. Журжевичі [28, С. 272]. Мартин Бутович 12 липня 1624 р. отримав декрет, який зобов'язував архімандрита видати селян, збіглих з с. Старий Брусилів до с. Хотів [28, С. 323]. Подібна ситуація сталася 17 липня з підданими Філона Гулевича з с. Радошина, які втекли до Радомишля і там осіли [28, С. 331]. Того ж дня було видано декрет у судовій справі, який зобов'язував архімандрита повернути підданих, які втекли з с. Ноздрищ до Радомишля, Стефану Песляку і Настасії Сингурівні. 23 липня унійний митрополит Рутський на підставі судового декрету вимагав від Плетенецького повернути йому підданих, що втекли з с. Новосілки до с. Журжевичі [28, С. 333]. 7 серпня Юрій Шостаковський згідно з декретом вимагав від архімандрита видачі підданих, збіглих з с. Шостаки до Василькова та з с. Бронники до Радомишля [28, С. 365]. Згідно з судовим вироком від 20 серпня 1624 р. пан Коркошка вимагав від архімандрита видачі йому втікачів з с. Піщаниця і Губаревичі, що осіли в Радомишлі [28, С. 380].

Справжнім лихом для місцевого населення і землевласників було розміщення у поселеннях військових на стації. 21 серпня 1609 р. Плетенецький скаржився на подружжя Тишкевичів — Фридриха і Софію із Заславських за наслання жовнірів на митрополичі містечка Дідів і Радомишль і заподіяння там шкоди його підданим [28, С. 152]. Того ж дня архімандрит подав ще одну скаргу на те ж подружжя про

наслання підданих на монастирські маетки — с. Сваромля, Тарасовичі, Новосілки, Ошитковичі, Глубове, Сорокошичі, Навоз, слободу Пакуль і вчинення збитків монастиреві [28, С. 153]. Крім того, їх син Самійло Тишкевич наїхав на підданих у Василькові й там заподіяв шкоди місцевим людям. Того ж дня Лукаш Сапіга і його дружина Софія Кмітянка захопили монастирське с. Сновидовичі [28, С. 154].

Спорадичні конфлікти траплялися між Плетенецьким і Єльцями: 14 серпня 1609 р. архімандрит подав позов на Пилипа і Костянтина Єльців за гвалтовний наїзд їхніх підданих на будівлі монастирських бояр з с. Чоповичі, які побудували їх на о. Духовний над р. Лумля [28, С. 137—138]. 4 жовтня 1617 р. архімандрит у судовому порядку припинив усі судові суперечки з братами Єльцями — Федором, Костянтином, Пилипом — після полагодження стосунків через приятельський суд з приводу розмежування спірних ґрунтів між лаврським маетком Чоповичі та с. Головки, що належало цій шляхетській родині: «[...] я архимандрит с капитулою для спокойного помешканя нашего въ суседстве з его мастью пном Федоромъ Єлцем з выналезку их масти пновь приятел нших зобополных померковали есмо и границы тых кґрунтовъ судеревныхъ копцами и знаками певными, листами, записами ншими граничными особливии на обе две сторонѣ под заруками межи собою дали»¹⁷. Сторони пообіцяли не порушувати домовленості. Цей лист крім Плетенецького підписали також ієромонах Киприян та Арсеній.

Взаємні конфлікти на економічному ґрунті існували між ченцями київсько-го домініканського монастиря Св. Миколая і Києво-Печерського монастиря. 15 червня 1618 р. Плетенецький із капітулою поскаржилися на домініканців за неправильне стягнення мостової оплати з його підданих, які їхали через Пріорку [28, С. 289]. А 18 червня вже домініканці жалілися на Плетенецького за «гвалтовне» захоплення костельних ґрунтів на Совках на р. Либідь, які їм надали Петро і Стефан Збаразькі, а частину дістали від Яроша Пугановича [28, С. 294]. Своєю чергою Плетенецький поскаржився на тих же домініканців через збіглих до Пріорки підданих із с. Забудичі [28, С. 296].

Конфлікти з економічним підґрунтям мав Печерський монастир і з київською громадою. У 1618 р. архімандрит позивався в трибунальському суді з міською владою через збіглих до Києва підданих із монастирських маетків Новосілки, Дубечня, Вишеньки, Сваромля, Сорокошичі, Тарасовичі. 1 червня він отримав декрет у цій справі з вимогою до магістрату повернути йому підданих [28, С. 271]. Далі київські вїйт і радці позивалися до Єлисея Плетенецького й усієї братії Печерського монастиря з приводу незаконного тримання ними шинків. Останні, зі слів позивачів, 25 серпня 1618 р. скликали до Києва своїх підданих із Василькова, Пухова, Дідова та інших сіл і слобід, котрі, приїхавши до міста, розпродали 100 бочок різних напоїв, завдавши цим шкоди міській громаді на 1000 злотих. Також міщани звинувачували монастир у незаконному проведенні ярмарку, під час якого «немало людей купецких з розных мест до монастыря

¹⁷ ЦДАІАК України. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 1—2. Оригінал.

Печерського згромадили и оным розные товары в ташах и будах ташовати и продавати и ку пожитку своєму а ку шкоде месту Киеву» дозволили¹⁸. Міська громада мала королівські привілеї на монопольне шинкування в Києві та проведення ярмарків, тому міські урядники ревню стежили за дотриманням цих прав.

У Волинському воєводстві Києво-Печерський монастир був власником трьох маєтків на Рівненщині — Городка, Обарівщини та Лобковщини, які межували з володіннями Замойських. У Головному архіві давніх актів у Варшаві вдалося віднайти два раніше невідомі оригінальних документи — листи самого Плетенецького до київського воєводи Томаша Замойського з приводу захисту прав монастиря на ці маєтки. Ще в 1516 р. княгиня Анастасія Гольшанська своїм заповітом відписала їх ченцям, заповівши поховати себе в Успенському соборі в Києві [22, С. 120]. Відтоді архімандрити докладали чимало зусиль для розбудови в с. Городок власної резиденції¹⁹. В першому листі, датованому 7 вересня 1620 р., Плетенецький просив воєводу дати спокій його підданим у цьому маєтку. Приводом для занепокоєння послужив лист ченців із Городка, котрі поскаржились йому на дії ревізорів, які начебто хотіли провести там детальну ревізію²⁰. Другий лист датований 16 травня 1621 р. і написаний Плетенецьким із Городка за три роки до смерті. Архімандрит сам вирушив у волинську резиденцію з метою поправити там здоров'я й розібратися з різними справами, але застав полк жовнірів, які хотіли стати на постій на цілу зиму, чим завдали б непоправних шкод місцевим жителям. До того ж 11 травня ротмістр Бжидзевський начебто з відома самого Томаша Замойського з кількома десятками вояків прибув теж до Городка й хотів сформувати з місцевих роту. Архімандрит буквально благав воєводу не допустити цього «свавілля»²¹. Невідомо, чим закінчився цей інцидент, але очевидно, що настоятель надовго там не затримався та повернувся до Києва.

¹⁸ Там само. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1437 зв. — 1439 (опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. С. 459—465).

¹⁹ На початку XVII ст. Городок був великим селом, що свідчить про те, що власники дбали про його розвиток. Згідно з поборовим реєстром 1629 р., там зафіксовано 123 домогосподарства, де могли проживати більше 700 осіб, а в Обарові — 77 домогосподарств і близько 500 осіб (Там само. Ф. 25. Оп. 1. Спр. 170. Арк. 426—426 зв.).

²⁰ AGAD. Archiwum Zamoyskich. 337. K. 15—16.

²¹ У листі зазначалося: «Z krajów kijowskich dla poratowania złego a niesposobnego zdrowia swego przybyłem owdzie do oplakanej a do gruntu zniszczonej majątności cerkiewnej Horodka, przez którą do dwunastu rot roznych żołnierzow roznymi czasy noclegam przeszłą i niezmierną stacją z ubogich poddanych biorąc zniszczyli. A z rotą swą z pułku xiążenia JeMci pana wojewody wołyńskiego pan Hulewicz jeszcze z jesieni rotę zbieraiąc przez wszystkie zimę stał aż do tego czasu. Zostałem w tym to Horodku rotmistrza w.m. swego młciwego Pana pana Brzydzewskiego, który dnia 11 maja we wtorek przeszły gospody rospisawszy imieniem w.m. mego młciwego pana przybył z kilku dziesiąt koni zbirać rotę. Tej że ćwierci godziny wyprawilem tego boiarzyna mego s pisaniem moim do w.m. swego młciwego unіżenie i pokornie proszę aby w.m. panu rotmistrzowi swemu roskazać raczył s tej oplakanej majątności moiej wynieść. Bo nie będzie li młciwej łaski w.m. tedy się i jeden już chłopek nie zostój, wszyscy się precz rozwłoka. Pan Bog w.m. memu panu za tą młciwą łaską zapłatą będzie. A ja pokim żyw, za dobre zdrowie w.m. Pana Boga prosić powinien będę» (Ibid. K. 26).

Культурно-освітня діяльність. Гурток Плетенецького

З ім'ям Єлисея Плетенецького пов'язана широка культурно-релігійна та освітня діяльність: архімандритові вдалося згуртувати навколо себе достатньо відомих на той час православних релігійних й освітніх діячів, які сприяли розвитку інтелектуального життя в Києві.

Лаврські ченці в передмові до книги «Анфологіон» зауважили, що головна заслуга архімандрита — відкриття друкарні. З цією метою він після смерті Федора Балабана особисто купив у його спадкоємців у м. Стратин друкарню і перевіз її до Печерського монастиря, що могло статись у 1606 р. Для забезпечення папером за наказом архімандрита в лаврському містечку Радомишль (між 1612 і 1615 рр.) облаштували першу у Центральній Україні паперову фабрику. Виготовлену тут продукцію за життя Плетенецького маркували водяним знаком у вигляді його особистого герба. На ці філіграні вперше звернув увагу Ф. Тітов [3, С. 166, 182, 369, 378, 381]. Існують різні версії щодо місця розташування папірні в Радомишлі (с. Папірні, або колишня німецька колонія в лісі під Радомишлем), але точне місце досі невідоме. Вважається, що папір із цієї фабрики не вирізнявся особливою якістю: він був темним, коричневого відтінку, проте міцним. Орнамент радомишльських філіграней був оригінальним і самостійним [30].

У 1615 р. Єлисей Плетенецький узяв участь в організації школи в лаврі і став співзасновником Київського Богоявленського братства та школи при ньому. За зразок було взято Львівську братську школу, де колись він сам навчався. Пізніше, вже за архімандритства Петра Могили, Богоявленська братська школа, об'єднавшись із лаврською, стане частиною Києво-Могилянської колегії (1632 р.). Заняття проводив особисто Плетенецький, а також члени його «гуртка» — Памво Беринда, Лаврентій Зизаній та ін. У школі викладали латину, грецьку мову, богослов'я, риторику, географію, граматику [1, С. 280—281].

Львівське коріння Плетенецького й навчання у школі при Успенському братстві сприяли налагодженню тісних зв'язків із різними діячами української культури, які були пов'язані зі Львовом. Серед них енциклопедист і філолог ієромонах Памво Беринда, який до 1616 р. працював у львівській братській друкарні, але отець Єлисей запросив його особисто як знавця грецької мови та друкарської справи для роботи над «Анфологіоном». До лаврського інтелектуального кола належали також богослов, протопіп Лаврентій Зизаній, наступник Плетенецького на архімандритстві ієромонах Захарія Копистенський, ректор Київської братської школи Касіян Сакович, поет і перекладач Тарасій Земка, майбутній митрополит київський і галицький Йов Борецький, майбутній лаврський архімандрит, а згодом також митрополит київський і галицький Петро Могила та ін. Коло їхніх інтересів було досить широким: богослов'я, філософія, лінгвістика, географія, образотворче мистецтво, античне й ренесансне західноєвропейське письменство, літературний переклад [1, С. 271—274].

До лаврського гуртка Єлисей Плетенецький запросив також Йова Княгиницького — засновника Манявського скиту, колишнього викладача Острозької академії, близького до князівської родини Михайла та Раїни Вишневецьких. Але через розбіжність у поглядах на сутність чернецтва з місцевими інтелектуалами той незабаром покинув лавру й повернувся до свого скиту. Плетенецький неодноразово звертався до нього з проблемних питань, що стосуються церковного життя [13, С. 16—17].

«Гурток Плетенецького» сприяв поверненню Києву ролі гуманітарного та політичного центру руської частини Речі Посполитої. Видані за участю членів осередку книжки набули поширення не тільки в Польсько-Литовській державі, а і в інших слов'янських землях — зокрема «Великий катехизис» за редакцією Зизанія та укладений Бериндою «Лексикон словенороський» (перший український лексикографічний словник церковнослов'янської мови з вкрапленнями малозрозумілих староукраїнських слів, а також слів іноземного походження). Укладач використав сукупність підходів, характерних для тлумачного, енциклопедичного та етимологічного словників, користаючись для пояснень староукраїнською мовою. Лексикон витримав кілька перевидань.

Першою книгою, надрукованою в Києво-Печерській лаврі, став «Часослов» (1616 р.) із передмовою Копистенського. Серед наступних видань слід назвати згадуваний вище «Анфологійон» («Мінея святкова й загальна = Анфологійон с Богом съдержай церковную службу избранных святых на вес год». 1619 р. 1048 с.) — збірник текстів служб на всі православні свята року. У передмові до цієї книги Плетенецький дякував Богові за те, що побачив завершення «бажаної і початої, обітом зобов'язаної справи». Копистенський у другій передмові до видання розповідав про історію й появу книгодрукування, зокрема в Києво-Печерській лаврі, роль Йова Борецького, який переклав тексти з грецького оригіналу. На титульній сторінці вміщено зображення ікони Успіння Божої Матері та преподобних Антонія й Феодосія. «Анфологійон» започаткував традицію українського напряму лаврського книгодрукування. Видання було добре оздоблене, використовувалися різні шрифти.

У 1620 р. у друкарні лаври за взірцем стрятинського «Службника» 1604 р. надрукували «Службник або Літургіаріон» («Службник = Божествъныя литургія иже в святых отец наших Іоанна Златоустаго, Василія Великаго и Пржедсвѣщенная»). Передмову до видання написав Єлисей Плетенецький. У 1620 р. вийшла друком «Книга про віру» («Книга о вѣрѣ единой, святои апостолскои церкви») Кирила Лукаріса, який у 1621 р. став вселенським патріархом. Того ж року побачило світ «Слово на Латинов» Максима Грека. У 1622 р. вийшла друком невелика брошура Касіяна Саковича під назвою «Вѣршъ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» [1, С. 276—279].

Згодом друкарня підготувала два видання. Перше з них — «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій апостола Павла». Свого часу цей твір мріяв опублікувати, як зауважив Копистенський, «ревнитель і поборник православної віри» В.К. Острозький, але з різних причин йому цього зробити не вдалося. Подібний

план мала і княгиня Федора Чорторійська-Боговितिнова. Вона навіть переконала острозького ієромонаха старця Кіпріана, який перебував на Афонській горі, перекласти бесіди Златоуста з грецької мови на церковнослов'янську. Князь Михайло Корибут Вишневецький узявся підготувати це видання до друку, але не встиг втілити свій задум через смерть у 1616 р. Нарешті перекладений рукопис потрапив до рук Єлисея Плетенецького, котрий доручив дидакалу Лаврентію Зизанію-Тустановському звірити його з грецьким оригіналом і виправити помилки. До роботи залучили й Памву Беринду. «Бесіди св. Іоанна Златоуста на 14 посланій ап. Павла» вийшли друком 1623 р. з передмовами Плетенецького й Копистенського. Архімандрит у вступі назвав це видання «душеспасительним бісером», позаяк у ньому міститься не лише «все богослов'я православної віри», а й «пречудові душевнокорисні повчання». Завершувало книгу «Оглавлення нарядних речей» (тобто іменний і предметний покажчики). Єлисей Плетенецький і його видавці оцінювали цей друк як визначну суспільну подію. В передмові він писав: «Як жінка євангельська, що раділа, знайшовши драхму, так і я скликаю друзів своїх: радуйтеся зі мною з нагоди такого бісеру, прийміть книгу відкритим серцем і руками, бо з нею ви приймаєте і св. Златоуста, а з ним Христа і Павла» [3, С. 129—134; 13, С. 18—19].

Друга книга «Бесіди св. Іоанна Златоуста на Діяння Апостольські» побачила світ незадовго до смерті архімандрита — у 1624 р. Як і попередня, вона була гарно орнаментована. Єлисей Плетенецький настільки ослаб, що не вірив тому, що зможе побачити результат. У передмові він просив прийняти цю книгу з таким самим «благосердям», з яким він і його сподвижники працювали над нею. Ці настрої відбилися і в його листі від 17 вересня 1624 р. до Львівського Успенського ставропігійного братства, з яким він упродовж життя підтримував тісні зв'язки. Автор так звертається до львівських братчиків: «В православії цвітущі, а мнѣ велице ласкавіи панове братія гражане лвовскіє». Архімандрит наголошував на тому, що тільки з Божою поміччю він зміг надрукувати ці книги: «Ласкою і помістю Божієи и Пресвятоє Богородици молитвами книги двѣ Святаго Іоанна Златоустаго се гдѣ в святой ѡбители в типографіи скончивши, за што нехай будет хвала Богу во Троици єдиному». Далі просив братчиків ласкаво прийняти його подарунок, який він відсилав через посланця Пафнутія: «Межи иними всѣми побожными хрестіяны и братолюбію вашому от того ж жнива двѣ на посланія Стого Апостола Павла, а двѣ на дѣянія до скарбу брацкаго посылаю, просячи абы вдячнѣ приняты были»²². Того ж року у друкарні вийшли «Псалтир» із деякими вибраними молитвами, який з благословення Єлисея Плетенецького підготував монах Йосип Кирилович, та «Номоканон, сиріч законоправилник».

Про історичне значення друкарні Києво-Печерської лаври часів Єлисея Плетенецького вперше висловився Ф. Тітов у 1916 р., коли відзначали 300-річчя її створення, зауваживши, що архімандрит тим самим залишив по собі без-

²² ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 1. Оригінал.

смертну і славному пам'яті, адже лаврська типографія вже за його життя мала вигляд книговидавничого вченого товариства, чернечої академії та довідкового друкарського двору [3, С. 141]. Надзвичайно цінні в науковому й церковно-історичному відношенні були передмови та посвяти, що виходили з-під пера інтелектуалів лаврського гуртка. Вони слугують джерелом важливих знань про стан, характер і напрями богословської думки в Києві 1620-х рр. Приваблюють оформлення та орнаментация лаврських друків, своєрідний київський колорит ілюстрацій, серед яких зображення чудотворної ікони Успіння Богородиці, образи преподобних Антонія й Феодосія, малюнки церковного начиння.

Меморіалізація / вшанування пам'яті архімандрита

Ще за життя Єлисея Плетенецького сучасники намагалися звеличувати його діяння й заслуги. У 1618 р. у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов присвячений йому панегірик Олександра Митури [6, С. 260—267] «Візерунок цнот...»²³, написаний староукраїнською мовою. Це був взірець панегіричного віршування, його завдання — прославити фундатора друкарні. На думку О. Афанасьєва, Митура, відповідно до жанру панегірика, спираючись на античні засади риторики, підносив чесноти Плетенецького, його твір ніби розвивав зміст епітафії («Отче діянь праведних і чеснот великих, / що вийшов із родини предків знаменитих. / О, їм знак цей родовий дано незадарма — / їхня віра, добра честь знана миром здавна. / Це клейнод побожності статечних у вірі, / що до Бога, і пана, і до ближніх щирі. / Ти ж — побожних пращурів нащадок побожний, / спадкоємець достойний, володар заможний / Чеснот, що про них слава не підвладна силі / ні часу, ні простору») [13, С. 16—17]. Звісно, панегірик не міг описати всі сторони життя й діяльності архімандрита. Наприклад, у ньому відсутні відомості про облаштування чернечого життя за чином св. Василія, і не йдеться взагалі про поліпшення життя монахів, про запрошення до лаври інтелектуалів із різних міст, про конфлікти й судові суперечки із землевласниками, які посягали на майно обителі та ін. На думку С. Голубєва, автор прагнув «не стільки до того, щоб перелічити всі дійсні заслуги печерського архімандрита, скільки потурбуватися про те, щоб якомога більше звеличити свого патрона, і притому звеличити зі своєї, а точніше, панівної на той час точки зору стосовно цінностей тих чи інших похвал» [2, С. 6]. Тому цей панегірик має особливу структуру, в такому жанрі треба було вказати шляхетську належність особи, яка прославляється, генезу її роду, особисті чесноти, скажімо, справедливість, мудрість, використати низку аргументів, послуговуючись відповідними тропами і стилістичними фігурами (метафори, гіперболи, антитези й т. п.). Недаремно у цьому творі на першому місці вміщено

²³ Візерунокъ цнотъ прѣвѣлѣбного в Бозѣ его милости, гсдна ѡтца Єлисея Плетенецко-го, архімандрита кієвского, монастыря Печарского и проч. Друковано у Стой Великой Лавръ Киевопечарской. Року 1618.

похвалу роду Плетенецьких («на урожене»), міркування про можливість достойно оспівати патрона, а далі особисті його достоїнства: «статечність у вірі», «праця і старання», заснування монастирів, церков, друкарні.

Після смерті фундатора друкарні було опубліковано «Казання на почесному погребі блаженного мужа і превелебного отця кир Єлисея, в ієромонахах Євфимія Плетенецького, архімандрита монастиря Печерського Київського...», яке проголосив його наступник — Захарія Копистенський 29 жовтня 1624 р.²⁴ Автор твору звертав увагу на те, що архімандрит «жил свято, чистотне, въздержно, и прикладне, муж великий былъ статечности и набожный церковного правила особливе каждонощного постерегатель, всем предводитель и исполнитель, впродъ пред всеми на Полунощницу и оное набоженство становячися, и там аж до конца триваючи». Передчуваючи смерть, він приготував собі труну («о кончине живота свого о смерти мовлю мыслил памятал и на ню ся готовал ... И для того труну надгробник за часу себе наготовал») і прийняв велику схиму, ставши з Єлисея Євфимієм²⁵. У проповіді перелічено історичні заслуги отця Єлисея: запровадження в лаврі друкарні, відкриття папірні в Радомишлі, запрошення до Києва фахівців і вчених для виправлення друкованих книг, заснування інституту проповідництва, збереження ставропігіальних прав обителі та ін. Підсумовуючи заслуги Плетенецького, Копистенський зазначав [2, С. 74]: «Він настільки багато зробив для цього святого місця, що хто б після нього при Божій допомозі не працював у монастирі Пречистої Богородиці, він буде все починати і будувати, і завершувати на його основі, на його фундаменті, на його творінні»²⁶.

Лаврський чернець Афанасій Кальнофойський у своїй «Тераτοῦργημα, lubo cuda» (1638 р.) подав епітафію на надгробку архімандрита Єлисея Плетенецького (с. 45—46, № XXVI): «Świętey Duszy świętobliwego / staruszka / IELISEIA PLETENIECKIEGO / Archimandrita Pieczarskiego / Pamięć; / Ten odpoczywa zmarszy zewnątrz Cerkwie w Kapelli / tey, którą żyjąc za trunnę zmurował sobie. / Roku P. 1624. Octob. 19 d. Godziny 19»²⁷. В українському перекладі цей текст звучить так: «Святої душі благочестивого старця Єлисея Плетенецького пам'ять. Померши, він покоїться умерши, іззовні церкви у цій каплиці, яку при житті для гробу собі із каменю збудував. Року від Р. Х. 1624, жовтня 29, о 19 год.» У тому ж творі Кальнофойський перелічував та описував чуда, що тра-

²⁴ Казанье на честномъ погребѣ блаженнаго мужа и превелебнаго отца, кир Єлисея в ієросхимонасехъ Євфимія Плетенецкаго, архімандрита монастыря Печерскаго Кіевскаго, преставленнаго в року 1624, в октябру дня 29 през ієромонаха Захарію Копистенскаго, тогды нареченнаго, а теперъ мастію бжїєю архімандрита тогожь монастыря Печерскаго кіевскаго твореное и проповѣданое. В той же св. Лаврѣ монаст. Печер[скаго] К[іевскаго] лѣта ... 1624.

²⁵ Там само. Арк. Л.

²⁶ Омїлія...

²⁷ Тераτοῦργημα, lubo cuda, które były tak w samym świętocydotownym w monasteru Pieczarskim kiiowskim, iako i w obudwu świętych Pieczarach, w których po woli Bożej błogosłowiени Оуцowie Pieczarscy पोżywszy i ciężary ciał swoich złożyli... Przez оуца Athanasiusza Kalnofoyskiego zakonnika tegoż monasteru Pieczarskiego. Z drukarni Kiiowopieczarskiej, roku P. 1638. S. 44—45.

пилися за архімандритства Плетенецького; в одних випадках його ім'я лише згадано, в інших він виступав як дійова особа.

Ім'я архімандрита вписано до пом'яника Львівського Успенського ставропігійного братства, з яким упродовж життя він підтримував тісні зв'язки. Вшановуючи пам'ять лаврського просвітника, на його честь названо вулицю у Львові, а 2009 р. споруджено пам'ятник у Радомишлі.

* * *

Архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький належить до чільних постатей українського культурного простору рубежу XVI—XVII ст., яка потребує окремого ґрунтовного дослідження. Журнальний формат публікації не дає можливості належним чином висвітлити всі аспекти його багатогранної діяльності, а лише коротко представити окремі сюжети. Єлисей Плетенецький був, як про нього відгукувалися сучасники, людиною видатних розумових і моральних якостей. Так, Копистенський у своєму надгробному слові над ним характеризував його «як мужа високої сили духу, набожного хранителя церковного правила», котрий був «глибоким аскетом, постійно пам'ятав про смертний час» і прагнув зробити свій монастир осередком просвіництва, не шкодував здоров'я й сили для оборони православ'я, навіть у похилому віці не ухилявся від турбот і праці [3, С. 67].

Ще за життя Плетенецького його сучасники намагалися звеличити його заслуги (О. Митура) та особливо підкреслити їх у посмертних панегіриках (З. Копистенський). Підсумовуючи також коротко інші заслуги архімандрита, про що не згадано у цій статті, але зазначено у працях його сучасників, варто звернути увагу на кроки з упорядкування й поліпшення умов монашого життя: влаштування у монастирі гуртожитку (1615—1616 рр.), ремонтні та реставраційні роботи у Свято-Успенському соборі. За його архімандритства розбудовувався Вознесенський жіночий монастир. Він був також відомий своєю благодійною діяльністю. При лаврі працювала кухня для літніх жебраків. Закладені за Єлисея Плетенецького засади формування чернечого життя привели до розквіту обителі вже після його смерті, особливо у часи Петра Могили (1627—1647 рр.).

До безумовних заслуг Плетенецького належить заснування інституту проповідництва, лаврського інтелектуального гуртка, першої школи, фондування друкарні в лаврі й папірні в Радомишлі, участь у започаткуванні Київського Богоявленського братства в 1615 р. та у відновленні православної ієрархії в 1620 р.

29 жовтня 2024 р. минає 400 років від смерті Єлисея Плетенецького. З його ім'ям пов'язана наша історична та культурна пам'ять, національна ідентичність, тому для нас так важливе збереження спомину про цю непересічну постать. Він назавжди залишив помітний слід в історії православ'я України й, поза сумнівом, належить до пантеону найвизначніших осіб вітчизняної минувшини.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Golubev, S.T. Kuevskij mytropolyt Petr Mohyla y ego spodvyzhnyky. Opyt ystorycheskoho yssledovanyia. Kyiv, 1883. T. 1 [in Russian].
[Голубев С.Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт исторического исследования. Киев, 1883. Т. 1. 498 с.].
2. Golubev, S.T. Panegyryk kuevo-pecherskomu arkhymandrytu Elyseiu (Pletenetskomu) 1618 g. *Trudy KDA*. 1910. 6: 296-350 [in Russian].
[Голубев С.Т. Панегирик киево-печерскому архимандриту Елисею (Плетенецкому) 1618 г. *Труды КДА*. 1910. № 6. С. 296—350].
3. Titov, F. Typohrafiia Kievo-Pecherskoj lavry. Ystorycheskij ocherk (1606—1616—1916). T. 1. Kyiv, 1918 [in Russian].
[Тітов Ф. Типографія Києво-Печерської лаври. Исторический очерк (1606—1616—1916). Т. 1. Київ, 1918. 504 с.].
4. Titov, F. Materialy do istorii knyzhnoi spravy na Ukraini v XVI—XVIII vv. *Vsezbirka peredmov do ukrainskykh starodrukiv*. Kyiv, 1924. № 1, 3, 4 [in Ukrainian].
[Тітов Ф. Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI—XVIII вв. *Всезбірка передмов до українських стародруків*. Київ, 1924. № 1, 3, 4].
5. Titov, F. Imperatorskaia Kuevskaia dukhovnaia akademiya v ee trekhvekovoj zhynzy y deiatelnosti, 1615—1915. Kyiv, 2003 [in Russian].
[Тітов Ф. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности, 1615—1915. Киев, 2003. 688 с.].
6. Krajnia, O. “Vizerunok tsnot...” iak istorychne dzherelo do biohrafii arkhymandryta Yelyseia Pletenetskoho. *Lavrskij almanakh. Zbirnyk naukovykh prats*. Vyp. 7. Kyiv, 2002. 105-108, 260-272 [in Ukrainian].
[Крайня О. «Візерунок цнот...» як історичне джерело до біографії архимандрита Єлисея Плетенецького. *Лаврський альманах. Збірник наукових праць*. Вип. 7. Київ, 2002. С. 105—108, 260—272].
7. Khyzhniak, Z. Pletenetskyj Oleksandr Khomovych, chernече imia Yelysej, ieromonashe Yevfymij. *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Хижняк З. Плетенецький Олександр Хомович, чернече ім'я Єлисей, ієромонаше Євфимій. *Києво-Могилянська академія в іменах*. Київ, 2001. 428 с.].
8. Kahamlyk, S. Kyievo-Pecherska lavra: svit pravoslavnoi dukhovnosti i kultury (XVII—XVIII st.). Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII—XVIII ст.). Київ: НКПЗЛ, 2005. 550 с.].
9. Kahamlyk, S. Elysej Pletenetskyj. *Pravoslavnaia entsyklopedyia*. Pod red. Patryarkha Moskovu y vseia Rusy Alekseia II. T. XVIII. Moscow, 2008. 412-413 [in Russian].
[Кагамлик С. Елисей Плетенецький. *Православная энциклопедия*. Под ред. Патриарха Московии и всея Руси Алексея II. Т. XVIII. Москва: Православная Энциклопедия, 2008. С. 412—413].
10. Dziuba, O. Pletenetskyj Yelysej. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2011. T. 8: 273 [in Ukrainian].
[Дзюба О. Плетенецький Єлисей. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 273].
11. Ulianovskij, V. Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyj: istorychnyj portret u halerei predkiv ta naschadkiv. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. 1368 с.].

12. Kempa, T. Konstanty Wasyl Ostrogski (1526—1608) — przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Toruń, 2023. 975 s. [in Polish].
13. Astafiev, O. Relihijno-prosvitnytska diialnist Yelyseia Pletenetskoho v umovakh pravoslavno-katolytskoho protystoiannia XVI—XVII stolit. *Kyivski polonistychni studii*. T. XXVII. Kyiv, 2016: 10-21 [in Ukrainian].
[Астаф'єв О. Релігійно-просвітницька діяльність Єлисея Плетенецького в умовах православно-католицького протистояння XVI—XVII століть. *Київські полоністичні студії*. Т. XXVII. Київ: КНУ, 2016. С. 10—21].
14. Ruzhytskyj, E. Zvidky pokhodyv Yelysej Pletenetskyj. *Nasha kultura*. Varshava, 1973. 5: 10 [in Ukrainian].
[Ружицький Е. Звідки походив Єлисей Плетенецький. *Наша культура*. Варшава, 1973. № 5. С. 10.]
15. Kapral, M. Braty Rohatyntsi — starijshyny lvivskoho Uspenskoho bratstva. *Ukraina v mynulosti*. Kyiv; Lviv, 1992. 2: 50-60 [in Ukrainian].
[Капраль М. Брати Рогатинці — старійшини львівського Успенського братства. *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1992. Вип. 2. С. 50—60].
16. Akty, odnosiaschyesia k ystoryu Zapadnoj Rossyy. Saint Petersburg, 1851. T. 4 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. 1851. Т. 4. 577 с.]
17. Yaroshevych, A. Pinski Leshchanski manastyr. *Vialikae Kniastva Litovskae. Entsylkapedyia w dwukh tamakh*. T. 2. Minsk, 2006 [in Belorussian].
[Ярошевич А. Пінскі Лешчанскі манастыр. *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух таммах*. Т. 2. Мінск, 2006. 436 с.]
18. Hudziak, V.O., Turij, O.Yu. Berestejska tserkovna uniiia 1596 r. *Entsyklopedia istorii Ukrainy*. T. 1. Kyiv, 2003: 231-233 [in Ukrainian].
[Гудзяк В.О., Турій О.Ю. Берестейська церковна унія 1596 р. *Енциклопедія історії України*. Т. 1 / Інститут історії України. Київ, 2003. С. 231—233].
19. Tymoshenko, L.V. Kyivskij mytropolyt Mykhajlo Ragoza i Berestejska uniiia. *Ukrainski istorychni studii*. 2000. 6: 141-150 [in Ukrainian].
[Тимошенко Л.В. Київський митрополит Михайло Рагоза і Берестейська унія. *Українські історичні студії*. 2000. № 6. С. 141—150].
20. Tymoshenko, L. Berestejski tserkovni sobory: pidhotovka, sklad uchasykiv ta providnyku. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnij Yevropi*. Kyiv, 2007. 7: 141-166 [in Ukrainian].
[Тимошенко Л.В. Берестейські церковні собори: підготовка, склад учасників та провідники. *Україна в Центральній-Східній Європі*. Київ, 2007. Вип. 7. С. 141—166].
21. Kempa, T. Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawoslawni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. Toruń, 2007 [in Polish]. 624 s.
22. Akty, odnosiaschyesia k ystoryu Zapadnoj Rossyy. Saint Petersburg, 1848. T. 2 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Западной России. СПб. 1848. Т. 2. 440 с.]
23. Dokumenty do istorii unii na Volyni i Kyivschyni kintsia XVI — pershoi polovyny XVII st. (Pamiatky. Arkhiv Ukrainskoi Tserkvy. T. 3). Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. (Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3). Київ: Вид. М. Довбищенко, 2001. 462 с.]
24. Hrushevskij, M.S. Istoriiia Ukrainy-Rusy. T. 7. Kozatski chasy do roku 1625. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 7. Козацькі часи до року 1625. Київ, 1995. 624 с.]
25. Chodynicky, K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska, 1370—1632. Warszawa, 1934. 652 s. [in Polish].

26. Plokhij, S. Nalyvajkova vira: kozatstvo ta relihiia v rannomodernij Ukraini. Kyiv, 2005 [in Ukrainian].
[Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005. 494 с.].
27. Sas, P. Chesnyj rytsar Petro Konashevych-Sahajdachnyj. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Сас П. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 350 с.].
28. Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemia ruskie, opisane przez A. Jabłonowskiego. Ukraina (Kijów; Braclaw). Dział III. Warszawa, 1897. 736 s. [in Polish].
29. Akty, sobrannye v byblyotekakh i arkhyvakh Rossyjskoj imperii Arkheografycheskoju ekspedycyjej Imperatorskoj Akademii nauk. T. 2 (1598—1613). Saint Petersburg, 1836 [in Russian].
[Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографического экспедицией Императорской Академии наук. Т. 2 (1598—1613). СПб., 1836. 413 с.].
30. Tymoshenko, L. Istoriia Radomyshlia (rukopys, u druku).
[Тимошенко Л. Історія Радомишля (рукопис, у друку)].

Надійшла / Received 04.09.2024

Nataliia BILOUS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine;
Department of the Kyiv-Pechersk Lavra History and Museology,
National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” (Kyiv, Ukraine)
bilousnat@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-6036-3204>

YELYSEI PLETENETSKYI: MAJOR MILESTONES IN HIS LIFE AND ACTIVITIES (ON THE 400th ANNIVERSARY OF THE DEATH OF THE ARCHIMANDRITE OF THE KYIV-PECHERSK LAVRA)

The aim is to highlight the little-known facts of the biography and the main milestones of the life and work of the Archimandrite of Yelysei Pletenetskyi, the Kyiv-Pechersk Lavra, his role in the development of Ukrainian culture, science, and enlightenment in the first quarter of the seventeenth century, thereby honouring the memory of the great Lavra enlightener. The author uses various **research methods** along the lines of the new social history, as well as comparative historical, problematic chronological, microhistorical, and everyday history. **The scientific novelty** lies in the coverage of little-known facts of the archimandrite's biography and activities, which allow us to speak more specifically about the origin of Yelysei Pletenetskyi and new archival finds that correct or expand the known information. **Conclusions.** The figure of the archimandrite of the Kyiv-Pechersk Monastery, Yelysei Pletenetskyi, is one of the most prominent figures in the Ukrainian cultural space of the turn of the sixteenth and seventeenth centuries, but he has not yet received a separate thorough study. Pletenetskyi's undoubted merits include the foundation of the institute of preaching, the Lavra intellectual circle, the first school, the establishment of the Lavra printing and papermaking house in Radomyshl, participation in the restoration of the Orthodox hierarchy in 1620, the regulation and improvement of monastic life, and charitable activities.

Keywords: *archimandrite Yelysei Pletenetskyi, Kyiv-Pechersk Lavra, printing house, book printing, enlightenment, brotherhood, land ownership, orthodox church.*